

Јасмина С. ЋИРИЋ*

НЕКОЛИКО ОПИСА ПОРТАЛА У ИЗВОРИМА ВИЗАНТИЈЕ И СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ (I) **

Кључне речи: врата, писани извори, „Красна врата“, екфрасис, О Церемонијама, манастирски Типик, Небесне Двери

Апстракт: Предмет рада представљају описи врата у писаним изворима Византије и средњовековне Србије. Смисао, функција и значење разматрани су на основу сачуваних извора у којима се врата храма описују као Божанствени улази спасаваних, симбол проласка и преображаја верника.

„У забрани идолослужења, украсе у дрвету или камену ослобађамо нечистоте греха једино на вратима“.¹

У источнохришћанској мисли и литургијској пракси врата представљају важан појам у сакралном простору. Осврт на изворе и описе црквених врата на први поглед може изгледати као изазов, нарочито ако се има у виду да у историографији нису честа таква тумачења улазних конструкција и њихове метафоричке употребе.² Приступајући

овом проблему неопходно је имати у виду да се појам врата могао односити на различите садржаје. Разматрање које следи има за циљ да испита на што одређенији начин у каквом се све контексту јавља појам врата у писаном наслеђу и шта им је садржина.

У испитивању положаја врата наведени цитат епископа Ипатија Ефеског на почетку текста,³

Зборник за ликовне уметности Матице српске 7 (1971), 209 – 218; Ј. Магловски, *Студенички јужни портал – прилог иконологији студеничке пластике*, Зограф 13 (1982), 13 – 27; Исти, *Дечанска скулптура. Програм и смисао*, Дечани и византијска уметност средином XIV века: Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана: септембар 1985, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 1 – 52. За сликарство уп. Г. Геров, *Ангелите. Пазители на входа*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009), 435 – 442 (са литературом); Т. Стародубцев, *Под заштитом бесплотних: представе арханђела Гаврила у храмовима живописаним у доба Лазаревића, Субјекта: Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду / Субјекта: Collection of Works dedicated to 40th Anniversary of the Institute for Art History*, ур. И. Стевовић, Београд 2012, 329 – 346 (са литературом).

³ F. Diekamp, *Hypatius von Ephesus*, *Analecta Patristica* (OCA 117), Rome 1938, 109 - 153, посебно 127 – 129; N. H. Baynes, *The Icons before iconoclasm*, HTR 44 (1951), 93 – 106; P. J. Alexander, *Hypatius of Ephesus: A Note on Image Worship in the Sixth Century*, HTR 45 (1952), 177 – 184; E. Kitzinger, *The Cult of Images in the Age Before Iconoclasm*, DOP 8 (1954), 83 – 150; J. Gouillard, *Hypatius d'Éphèse ou de Psedo-Denys à Théodore Studite*, REB 19 (1961), 63 – 75; G. Lange, *Bild und Wort. Die katechetischen Funktionen des Bildes in der griechischen Theologie des sechsten bis neunten Jahrhunderts*, Würzburg 1969, 44 – 60; S. Gero, *Hypatius of Ephesus on the Cult of Images*, *Christianity, Judaism and Other Greco-Roman Cults: Studies for Morton Smith at Sixty*, ed. J.

* jciric@f.bg.ac.rs; истраживач-сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за историју уметности

На сугестијама и драгоценим коментарима текста аутор захваљује др Србољубу Убипариповићу, ванредном професору на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

**Овај рад представља део резултата остварених на пројектима: „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века“ (177015) и „Српска средњовековна уметност и њен европски контекст“ (177036). Истраживање у вези са изворима за испитивање врата подељено је на два дела. Наведени извори у овом раду су преведени на српски језик зарад једноставнијег разумевања. У другом делу истраживања, које ће бити објављено у наредном броју, показале се конкретна примена извора и њихова перцепција у позновизантијској архитектури и сликарству.

¹ C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312 -1453: Sources and Documents in the History of Art*, Englewood Cliffs, N. J. 1972, 117.

² Изузетак представљају студије: М. Татић – Ђурић, *Врата Слова. Ка лику и значењу Влахернитисе*,

Сл. 1. Поглед на царска врата, црква Свете Софије у Цариграду, фото: Ј.С. Ћирић

може се сматрати симптоматичним за постављање питања: како се употреба симбола на вратима могла интерпретирати, и који контекст могу садржати врата храма? Стога је сврсисходно размотрити има ли других извора који би указали на посебан статус врата у византијском храму (сл.1).

По Јевсевију из Цезареје, црква у Тиру имала је троја врата са раскошним украсима од бронзе „тако да изгледају као Царица са својим пратиоцима“.⁴ Украси поменути на овом месту у изворима се појављују сасвим изузетно. Понекад се помиње „лепота улазних врата“⁵ или се описују различите карактеристике материјала од којих су врата изведена.⁶ Већина сачуваних екфрасиса садржи описе улаза у цркве и манастире, од улаза у цркву Свете Софије до зидина Цариграда.⁷

Neusner, Leiden 1975, 208 – 216; J. S. Ćirić, *Hypatius von Ephesus*, Lexicon Byzantinische Autoren, t. II, ed. M. Grünbart, A. Riehle, Akademie Verlag, Wien [у штампи].

⁴ C. Mango, *op. cit.*, 5.

⁵ Ibid., 27; *Faith Gives Fullness to Reasoning: The Five Theological Orations of Gregory Nazianzen*, eds. L. Wickham in F. W. Norris, Leiden, 1991, 257–60; *Gregory of Nazianzus: Images and Reflections*, eds. J. Bortnes, T. Hagg, Copenhagen 2006, 113-32.

⁶ C. Mango, *op. cit.*, 29.

⁷ Ова веза могла би се илустровати представом улаза са позлаћеним деловима врата градских зидина испред јерусалимског храма приказаних на фрескама синагоге у Дура Еуропос. Овде, као и у Јевсевијевим описима портала из Тира, централна врата фланкирана су са још два улаза која су иста и висином и ши-

Предложак овако вођеним описима врата, представља античка поезија која донекле проширује оквире за разумевање врата. У „Георгикама“, Вергилије је поменуо орнаменте на вратима израђеним од злата и слоноваче.⁸ Исто тако у „Енеиди“ Вергилије је описао Енејину посету Сибили у Куни. Подсећања зарад, Енеја је заједно са Сибилом кроз Авернијску пећину сишао у подземни свет где су прошли кроз врата Тартара све док нису стигли до врата Елизија. Управо на том месту, прошавши кроз елизијска врата, Енеја среће свог оца Анхиза који му објашњава да су око њих окупљене душе оних који ће се тек родити. Након тога Енеја и Сибил напуштају подземни свет кроз „врата од слоноваче са предстама Минотаура и Тезеја у лавиринту“ путем којих се људима приказују лажне визије.⁹ Релативно слично је описано у епу „Аргонаутика“ Гаја Валерија Флака написаног око 92. г. н. е. Уз описе како су Аргонаути стигли у Колхиду описана је и декора-

рином. Врата су подељена на три панела неједнаке висине. Централни панели приказују Хелиоса са његовим синовима Ономахом и Керкафом или Диоскури: C. H. Kraeling, *The Synagogue. The Excavations at Dura Europos. Final Report, vol. III*, New Heaven 1956, табле 57, 40. Крелингову интерпретацију врата и њиховог значења преиспитао је E. R. Goodenough, *Jewish Symbols, Vol. X*, New York 1964, 42ff.

⁸ *The Georgics of Virgil*, transl. C. Day – Lewis, London: Cape 1943, 26 – 33.

⁹ W. Wetherbee, *Platonism and Poetry in the Twelfth Century*, Princeton 1972, 107; *Virgil. The Aeneid*, transl.

Сл.2, 3. Гигантомахија са Артемисиона, уграђена као сполија на вратима цркве Св.Апостола у Цариграду (познато на основу описа Константина са Родоса), фото: П.Стефенсон

ција храма: „Одушевљен сликама у храму, Јасон иде према вратима где су приказане колхиђанске борбе“.¹⁰

Мада се наведени примери могу сматрати деловима засебне књижевне целине, сваки од њих доприноси утиску да су ликови и догађаји смештени непосредно уз врата неретко важан фактор описа кретања у храму. Врата која описују Вергилије и Валерије Флак наизглед поседују и квалитете фантазијског. Тако се и за Артемидин храм у Ефесу сматрало да је имао бронзана врата

са представом гигантомахије. Касније су та врата поменута у екфрасису цркве Светих Апостола у Цариграду који је саставио Константин са Родоса око 945. године.¹¹ Непосредно пре детаљних описа појединачних делова цркве Светих Апостола, Константин са Родоса је описао седам чуда Цариграда где је нарочиту пажњу посветио вратима са Артемисиона из Ефеса. На вратима он посебно примећује представе „битака гиганата, Зевсове муње, Посејдона са трозупцем, Аполона који затеже отровну стрелу, Херакле са крзном

R. Fitzgerald, New York 1990, 1043 - 1047.

¹⁰ Valerius Flaccus, *Argonautica*, trans. J. H. Mozley, London 1963, 416.

Сл.4. Царска врата, црква Свете Софије у Цариграду, фото: Ј.С. Тирић

лава и тоболац испуњен стрелама. Гигантима су ноге обмотане змијама као оловним котуровима. Змије ричу и гледају треперућом ватром из очију, тако да они који улазе прилазе вратима дрхтећи и стежући срце“ (сл.2, 3).¹² Чини се да није неопходно наводити још примера како би се уочиле сличности између врата античких и хришћанских храмова.

Ако је судећи по Ипатијевом мишљењу, декорација врата може имати за циљ приказивање прототипа догађаја углавном дидактичких садржаја.¹³ Премда Ипатије на неколико места говори против употребе исклесаних орнамената на вратима, њихову дидактичку улогу је прихватао јер је то уосталом био начин „да лаици уче кроз иницијацију.“¹⁴ Уосталом, не треба заборавити да

је и у Поновљеном закону поменуто да заповести Божије не би требало само памтити, већ би их требало везати себи „на руку за знак, као поченик међу очима. И напиши их на довратницима од куће своје и на вратима својим“ (Пнз, 6: 9).¹⁵

Врата су симбол доласка верника (грч. *Παρουσία*, лат. *adventus*), њиховог преласка у друго и преображавања. Црквена врата успостављају везу верника са хришћанском заједницом. *Locus Classicus* хришћанског контекста је Јов 10: 7 и 10:9 „Ја сам врата ко прође кроз Мене биће спасен“.¹⁶ Слично је и Јован Златоусти истакао

Cambridge, Cambridge, Mass. 1952, 179.

¹⁵ Слично код Авакума 2: 2: „На стражи својој стадох, и стајох на кули и мотрах да видим шта ће ми рећи и шта бих дговорио ономе који ме кораше. И одговори ми Господ и рече: Пиши утвару, и да буде разговетно на плочама да се лако чита“ (плоче „духовне“ на вратима, алузија на Мојсијеве таблице). Уп. „Напиши на њему све речи овог закона, кад пређеш да уђеш у земљу коју ти даје Господ Бог твој, у земљу где тече млеко и мед, као што ти је казао Господ Бог отаца твојих“ (5 Мој 27: 3).

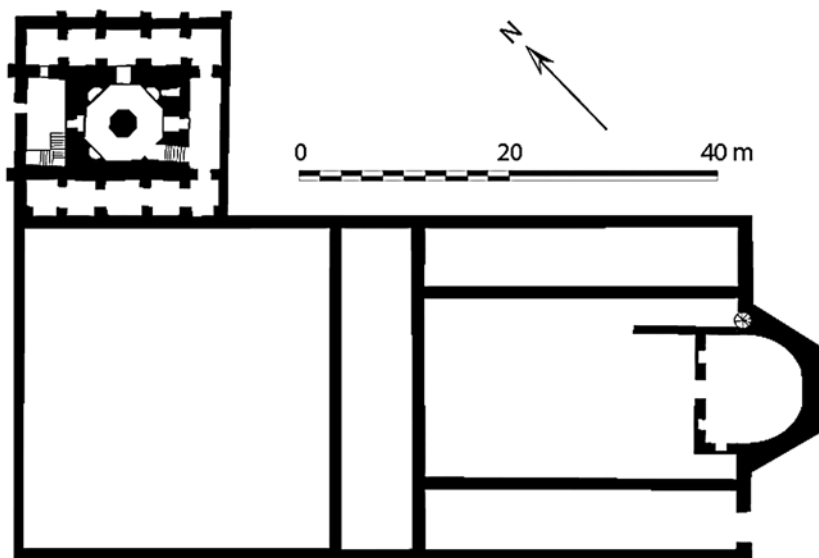
¹⁶ М. Е. Frazer, *Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze doors in Italy*, DOP XXVII (1973), 143 – 162; U. Götz, *Die Bildprogramme der*

¹¹ C. Mango, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, DOP 17 (1963), 67.

¹² A. Kazhdan, *At the court of Constantine VII Porphyrogenetos, History of Byzantine Literature II: 850-1000*, ed. C. Angelidi, Athens, 2006, 159. И овим путем исказујем искрену захвалност др Пол Стефенсону професору византијске историје на Факултету уметности Универзитета Радбуд у Нијмегену на указаној помоћи у преводу наведеног цитата.

¹³ L. James, *Senses and Sensibility in Byzantium*, Art History 27, 4 (2004), 525, 526.

¹⁴ P. J. Alexander, *Hypatius of Ephesus: Hypatius of Ephesus : a note on image worship in the sixth century*,

Сл.5. План цркве Богородице Халкопратеје у Цариграду, извор: *Encyclopaedia of the Hellenic World*

у причесној беседи: „Тог дана у Египту, злодух је видео крв на вратима и није се усудио да уђе унутра. Данас, проверите да ли ђаво види, вино је крв на вашим устима, која су постала врата храма Христовог.“¹⁷ Усне верника су дакле својеврсна алузија на Христа, врата грађевине, доказ прихватања божанске твари.¹⁸

Kirchentüren des 11. und 12. Jahrhunderts, Magdeburg 1971, 9; K. J. Conant, *The Theophany in the History of Church Portal Design*, Gesta 15 (1976), 127 – 134.

¹⁷ „Ако покажете свој језик [ђаво] неће моћи да делује. Ако му покажете своја уста [причешћена], кукавица какав је, ђаво ће побећи (...) Шта је и Мојсије урадио? Жртвовао најчистије јагње и означио ваша врата крвљу.“ A. Wenger, *Jean Chrysostome: Huit catéchèses baptismales inédites*. Sources Chrétiennes, vol. 50. Paris: Editions du Cerf 1957, 159 – 160.

Познато је да је Пасха (хебр. *Pasach*-пролаз) је први од три велика јеврејска празника који је подсећао Јевреје на жртвовање јагњета у Египту. Крвљу заклањог јагњета обележавали су врата на својим домовима како би Господ знао да „прође“ њихове куће када буде убијао све прворођене у Египту и тако убедио фараона да пусти његов народ. Пасха се славила 14. дана месеца Авива. Славље је почињало вечерњом службом, јер су увече тога дана Јевреји напустили Египат. Пошто су Јевреји у журби напустили своје домове и нису имали времена да ставе квасац у хлеб, на пасхалну трпезу се поред жртвеног јагњета износе и бесквасни (пресни) хлебови. У новозаветно време Пасха је била ходочаснички празник. Велике масе људи окупљале су се у Јерусалиму да би заједно прославили овај Празник. Пасхално јагње је праслика јагњета Христа који је добровољно дао Себе на заклање да би Својом крвљу искупио људски род од греха, смрти и ђавола. Зато је и

Попут Исихија Јерусалимског који почетком V века у сврху похвале Богородичиних врлина користи метафору о затвореним вратима¹⁹ и Григорије Назијански помиње Богородицу у похвали за Томину недељу. У овој похвали, Григорије Назијански је Васкрсењем као новим рођењем кроз Христа алудирао на обнављајуће карактеристике природе и њене токове. Интересантно је да се Назијански позива на присутност и ангажовања свих чула, што ће касније постати битан сегмент описа уласка у храм у бројним енкомиастичним екфрасисима. Наиме, Назијански предочава значај мириса и додира у молитвеном смирењу : „Да ли вас ваше чуло

мириса чини рањивим? Бежите од таквих мириса. Да ли сте ослабљени чулом додира? Склоните се од таквих додира (...) затворите врата и примите ове речи.“²⁰

Не би требало заборавити и значај који се вратима указује у књизи „О Церемонијама“ Константина VII Порфирогенита (сл.4). Улазећи у цркву Свете Софије кроз Красна врата,²¹ цар се у припрати заустављао заједно са патријархом.²² Потом

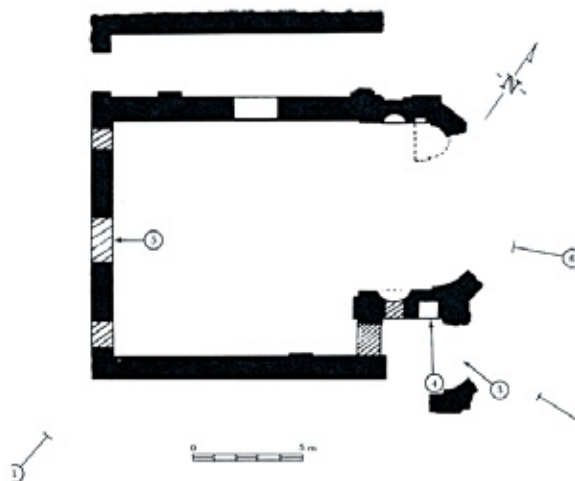
пострадао о празнику Пасхе. О Пасхи и празнику бесквасних хлебова 2 Мој. 12, 1-13,16; 23,15; 34,18-20,25; 3 Мој. 23,4-14; 4 Мој. 28,16-25; 5 Мој. 16,1-8; Ис. Нав. 4,19-23; 5,10-12; 2 Дн. 30, 2.3.13.15.

¹⁸ „А ја по великој милости Твојој улазим у дом твој, и клањам се у светој цркви Твојој са страхом Твојим. Господе! Води ме правди својој ради непријатеља мојих поравни преда мном пут свој. Јер нема у устима њиховим истине; у њима је неваљалство; грло им је гроб отворен на језику им је дволичење“. Пс 5: 7-9.

¹⁹ M. Aubineau, *Les homélies festales d'Hésychius de Jérusalem*, Vol. 1, Brussels 1978, 158 – 164. В. композицију Богородице са Св. Теодором испред врата у цркви Св. Димитрија у Солуну. R. Cormack, *Writing in Gold: Byzantine Society and its Icons*, London 1985, 80 – 82, fig. 23.

²⁰ B. E. Daley, *Gregory of Nazianzus*, Abingdon 2006, 158.

²¹ Z. A. Woodrow, *Imperial ideology in middle Byzantine court culture: the evidence of Constantine porphyrogenitus's de ceremoniis*, Durham theses, Durham University 2001, 79. Красна врата симболишу древну библијску метафору која се зову Красна да проси милостињу од људи који улазе у цркву.“ (Дела 3: 2) и „А знаху га да онај беше што милостиње ради сеђаше код Красних врата црквених, и напунише се чуда и страха за то што би од њега“ (Дела 3, 10).

Сл.6. Црква Богородице Кехаритомене (Одалар џамија), изглед пре пожара 1919.г. и план цркве, извор: IFA N.Y. University

су цар и патријарх заједно пролазили кроз Царска врата, крећући се према олтарској прегради где напослетку цар целива царске двери.²³ Шест од девет врата у цркви Свете Софије у Цариграду која су водила из припрате у наос вероватно су била израђена од слоноваче.²⁴ Врата од слоноваче (Ελεφαντίνη πύλη) у Великој Палати први пут су поменути под тим називом 802. године када је прошао кроз њих византијски цар на путу до Хиподрома.²⁵ Не би требало искључити и могућност да су таква врата можда била израђена од дрвета са деловима од слонове кости, као што је то случај у манастиру Протатон на Атосу.²⁶

Сврсисходно је на овом месту подсетити да су у манастирским типичима детаљно изложена

упутства не само о богослужењима, већ и о начину осветљавања врата. Најстарији сачувани помен проласка кроз врата налази се у типичу манастира Лавра датованог око 963. године. где је истакнуто обавезно кретање и заустављање крај врата након литијне процесије.²⁷ Занимљив је и податак да је Илија иконом Св. Софије у Цариграду у IX веку забележио да је цар Јустин II у Халкопратији (сл. 5) доградио златну таваницу као и да је стара врата заменио новим начињеним од сребра, електро-на и злата.²⁸ У Халкопратеји је иначе и Алексије I Комнин (1048 – 1118) био ктитор, тако да је забележено да је он поручио уклањање старих и замену сребрних делова на вратима цркве где су биле приказане епизоде из дванаест великих празника.²⁹ У типичу манастира Кехаритомене у Цариграду (Одалар џамија, сл. 6) датованог између 1110 - 16. године издваја се реченица у којој се помиње оштећење или измена првобитне структуре зида где се налази главни улаз. Занимљива су упутства у Типичу како поступити у случају евентуалних оштећења: „(...) да се капија у том зиду не отвара или било која врата или прозор или сасвим мали прорез, и ако се икад штета било које

²² T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park, Pa, 1971, 144, опис церемоније 139 – 140. Cf. R. Taft, *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060. Part Two*, OCP 46 (1980), 108 – 109.

²³ A. Vogt, *Livre des Cérémonies*, I, Paris, Belles-lettres, 19679, 59; Z. A. Woodrow, *Imperial ideology in middle Byzantine court culture*, 43, 58, 75, 104, 105, 109, 160, 161.

²⁴ *Narration*, 1, *Scriptores originum Constantinopolitanarum* 1, ed. T. Preger, Leipzig, 1901, 74-108; R. Taft, *Quaestiones disputatae: The Skeuophylakion of Hagia Sophia and the Entrances of the Liturgy Revisited – part I*, *Oriens Christianus* 81 (1997), 1 – 35; Idem, *Quaestiones disputatae: The Skeuophylakion of Hagia Sophia and the Entrances of the Liturgy Revisited – part II*, *Oriens Christianus* 82 (1998), 53 – 87.

²⁵ De Ceremoniis, 518, 8.

²⁶ G. Soteriou, *Byzantina mnēmeia tēs Thessalias*, *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spodou* 4 (= EEBS) 4 (1927), 327 – 331.

²⁷ “The outdoor procession before vespers, however, is almost surely a new liturgical observance particular to Lavra.” *Ath. Rule: Rule of Athanasios the Athonite for the Lavra Monastery*, 213.

Сл.7. Манастир Пантократор (Зејрек џамија), западна фасада, изглед улаза, фото: Ј.С.Тирић

врсте догоди на том зиду или сруши, део који је отпао или је уништен требало би одмах поправити како би се брзо вратио у првобитно стање³⁰. У Типику манастира Христа Пантократора у Цариграду (сл. 7, 7а) датованом у 1163. годину истакнуто је: „Сваки монах када жели ући у цркву у том случају ће клекнути испред царских врата затим ући и стати на своје место неометајући остале“³¹. Такође, битан сегмент текста је део где се помиње осветљење врата: „Црква би требало да изгледа овако: лампе би требало да осветљавају стално простор - две у олтару, две испред Пантократора, једна испред Распећа и друга испред Распећа и једна трострука лампа у куполи, једна у апсиди са десне стране олтара где је Тајна вечера, друга у апсиди лево где је Прање ногу, и још једна испред Красних врата где је Успење Богородичи-

но (...) Свеће би требало да горе стално: једна у конхи апсиде, две испред Пантократора и једна испред Васкрсења, једна испред Распећа и једна испред прања ногу и једна стоји испред Тајне вечере и једна поред Красних врата и свећа у куполи заједно са другима (...). У истој вечери такође десет лампи ће бити осветљено и свака мора да буде упаљена у својој лантерни. Воде мора бити у фијалама како би освежила вернике уморне од пута; поред фијале ће бити друга лампа са лантерном. Са спољне стране после овог улаза биће шест лампи; у пролазу испред врата припрате једна стојећа лампа и једна свећа; у припрати три друге лампе; испред Претече изнад врата припрате једна лампа и једна свећа а супротно од њега пред мозаичком иконом Богородице једна свећа; изван фијале у којој друга вода тече да освежи присутне, једна лампа са својом лантерном, у цркви четири велике свеће и седам других свећа, тако да је по једна свећа испред сваке иконе смештене поред различитих врата цркве и где су углавном остале свеће; у пролазу хероона испред иконе Христа испред пролаза гробница две свеће“³².

Развијене реторичке вештине и употреба метафоре улаза као улаза у спасење душе, али и

²⁸ С. Mango, *The Chalkoprateia Annunciation and the Pre-Eternal Logos*, Deltion 17 (1994), 165.

²⁹ Е. Miller, *Fragment inedit de Nicetas Choniates relatif a un fait numismatique*, Revue numismatique, Nouvelle Serie 11 (1866) 33 — 42, посебно 36 и 20-23;

³⁰ *Kecharitomene: Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople*, Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, eds. J. Thomas, A. Constantinides- Hero, Dumbarton Oaks Studies 35, Washington DC 2000, 701.

³¹ *Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople*, Byzantine Monastic Foundation Documents: A

Сл.7а. Западни портал припрате, из средње цркве манастира Пантократор (Зејрек џамија), фото: Ј.С. Ђурић

затвореног улаза као заштите од греха, могу се приметити у Типику манастира ту Родиу где је истакнуто: „Као што смо поменули оне који имају прекомерне поседе, како не бисмо затворили врата њиховом спасењу нека учине како они одаберу. Али ми кажемо да не повређују своје душе, а они који тако желе нека учине управо овако као што је и казано.“³³ Неофит Кипарски крајем XII века евоцира слику Богородице употребом метафоре о Рајским Вратима: „Радуј се Непролазна Врата кроз која су анђели прошли! Радуј се Рајска врата која прихватају верне и преобраћају неверне.“³⁴

Врата се у изворима неретко помињу и у фунерарним темама и схватањима есхатона као прелаз / limen. У манастиру Светог Крста у Ктима на Кипру сазнаје се начин на који је долазило до евентуалних просторних и иконографских измена,

Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, eds. J. Thomas, A. Constantinides-Hero, Dumbarton Oaks Studies 35, Washington D.C. 2000, 739.

³² *Pantokrator: Typikon of Emperor John II Komnenos*, 740, 741, 752. И овде се помињу Красна врата као и у Св. Софији, а реч је алузији на Дела 3: 2 и Дела 3: 10.

³³ *Roidion: Typikon of Nikon of the Black Mountain for the Monastery and Hospice of the Mother of God tou*

јер истакнуто је да: „Пошто је уништен зид гробнице како би се убацио ковчег, и поново изграђен после тога, немојте допустити да се тамо налазе мала врата као што је то раније било, већ их затворите у потпуности, и споља где су стајала мала врата насликајте икону коју вам Господ заповеди. Тако уздигните место, тако да многи ван манастира не знају да је унутра гробница.“³⁵

Исто у типику манастира Константина Липса датованог од 1294 – 1301. Теодора Палеологина помиње: „Моја гробница и гробница моје поштоване мајке (од које се не могу раздвајати ни по упокојењу) требало би да буде изграђена на месту иза (отварања) врата.“³⁶ Слично је у тексту епиграма близу улазних врата параклиса цркве Богородице Памакаристос у Цариграду који у преводу гласи: „Теби, Боже, хоћу да одам хвалу за ова врата кћери Сиона, Твоје мајке, кроз чија врата сам бачен, а моји смртни остаци могу Теби да говоре, јер за Тебе они нису скривени иако их покрива камен.“³⁷ Забележен је и податак о уласку кроз врата и намерама оног који пролази у типику Неа Перивлепта у манастиру Харсанеитес: „Истовремено, ови (монаси) могу се назвати и „варалицама“ у Богу јер не улазе на врата већ на други начин (Јован, 10: 1)“³⁸

Врата храма помињу се и у изворима средњовековне Србије. Најстаријим сачуваним поменом врата може се сматрати натпис на порталу између припрате и наоса Богородичиног храма у Студеници (сл.8), где су на надвратнику исписане речи богооца Давида из Псалма 26, 8: „Господе,

Roidiou, Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, eds. J. Thomas, A. Constantinides-Hero, Dumbarton Oaks Studies 35, Washington D.C. 2000, 434.

³⁴ M. Tornio, *Omellie e catechesi mariane inedite di Neofito il Recluso (1134 – 1220)*, Marianum 36 (1974), 184 – 315, посебно 242 – 244, 262.

³⁵ *Neophytos: Testamentary Rule of Neophytos for the Hermitage of the Holy Cross near Ktima in Cyprus*, 1369.

³⁶ *Lips: Typikon of Theodora Palaiologina for the Convent of Lips in Constantinople*, Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, eds. J. Thomas, A. Constantinides-Hero, Dumbarton Oaks Studies 35, Washington D. C. 2000, 1278.

³⁷ P. Schreiner, *Eine Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii) und weitere Texte zur Topogra-*

Сл.8. Изглед натписа на надвратнику портала између припрате и наоса, Богородичина црква у Студеници, фото: Д. Тасић

заволах красоту дома твојега и место стана славе твоје“ и „Богородице, небеска двери, отвори нам двери своје, Владичице“, које помиње и Доментијан.³⁹ Такође, Теодосије је у „Служби Светоме Симеону“ указао на симболичну визију светих врата кроз која пролази Бог. Изузев богородичиног где се нижу праслике Богородице без њеног непосредног помена („Радуј се, Двери Божија!“

phie Konstantinopels, DOP 25 (1971), 235.

³⁸ *Charsianeites: Testament of Patriarch Matthew I for the Monastery of Charsianeites Dedicated to the Mother of God Nea Peribleptos*, Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, eds. J. Thomas, A. Constantinides-Hero, Dumbarton Oaks Studies 35, Washington D. C. 2000, 1654.

³⁹ Великопосно јутрење има нарочит завршетак. Наиме, после *Трисветог* и *Оче наш* се наместо обичног тропара светоме чита: „У храму стајаше слава Твоја, на небу мислим да стојим, Богородице, Двери Небеске, отвори нам двери милости Своје.“ Зато се Богородица и представља као слика оваплоћеног Логоса. Пошто је она родила Христа на њеним грудима се као и у Студеници уписује медаљон тј. парафраза 46. псалма „Бог је усред ње“. Е. Mercenier – F. Paris, *La prière des églises*

и „Небесне двери и Ковчег Завета, свесвету гору, свети облак успојмо!“ Теодосије је помиње и у стиховима: „Доброга пастира пречисту Матер сакупљени благодаримо: светилника светлозарног, светлосни облак од неба пространији, ђивот оживљени, престо Владике као огњени, сасуд златни што ману сакупља; њу затворену, а Слову врата (...) прослављајући је песмама богогласним, кажемо: палато Слова“. Реч је о праслици Богородице као врата која остају затворена заувек, пре и после оваплоћења Логоса позната из Језек. 43, 27 - 44. Узевши тело од Марије и уселивши се у њену утробу Слово – Премудрост Божија учинила је себи дом због чега је Богородица при крају Песме и Палата слова.⁴⁰

У „Сабраним списима Стефана Првовенчаног“ узвишено реторички Христос је синонимички упоређен са вратима. Реч је о укрштању антономазије и метафоре Христа Врата: „Сети се свога обећања, јер се време већ приближује, јер секира већ лежи при корену дрвета, и забелеше већ њиве, разумје: жетва је. Женик је на вратима, а ти ниси готова. Чувај се да како не останеш с

de rite byzantine, I, Mon. de Chevetogne 1947, 132. Исто молитва Св. Саве „Дођи, да док смо у овом пролазном

ону страну куцајући.⁴⁴¹ Ове речи су из параболе о лудим и мудрим девојкама (*Јеванђеље по Матеју*, глава 25, 6). Тамо се говори о пет мудрих девојака које су се припремиле за долазак женика (Христа): узеле су уље за своје светилке, и о пет лудих девојака које уље нису набавиле. Женик је одоцнио, свих десет девојака је поспало. Када је он у поноћ приспео, луде девојке нису могле да му изађу у сусрет, јер нису могле да упале светилке. Отишле су да набаве уље. Када је дошао женик, мудре девојке „ушле су са њим на свадбу”. Врата су се затворила а на молбу лудих девојака, које су приспеле, да им отвори врата, женик је одговорио, да их не познаје. У Јеванђељу ову параболу изговара Христос, најављујући свој други долазак и Царство Небеско, опомињући све да буду спремни – као мудре девојке.⁴⁴²

У „Молебном канону светом и благоверном краљу Стефану Дечанском“ записано је: „Отвори нам двери милосрђа, благословена Богородице, да не пропаднемо ми који се у Тебе надамо, но да се Тобом избавимо од беда јер си ти спасење рода хришћанскога.”⁴⁴³

У Житију Стефану Дечанском Григорије Цамблук је забележио и начин на који је изабрано место за зидање манастира „Прво около подиже град, довољно дуг и широк, утврђен честим кулама, а врата манастира наспрама црквеног лица мало се клоне ка јужној страни (...) И када је женик долазио, наиђе природна потреба и учини да све задрема и заспи. Но и када је спавао, сасуд његове свете душе чини преславне ствари. И када је, дакле, толиком славом био прослављен у садашњем времену, каква и колика ће му се тада даровати, „што око не виде и ухо не чу, нити узиђоше човеку на срце, што Бог спреми онима који га љубе”. А када се од чести упразни по апостолу, када са Владиком и женихом уђе у зборницу, затвориће се врата.”⁴⁴⁴

У Врдничком препису Раваничке повеље записано је: „Суштаство бесчислено, светлост непо-

животу, упутимо једномислену молитву ка Пречистој Посредници живота нашег, да нам Она с готовошћу отвори горе на небесима двери милости своје, и ми се настанимо с Господом нашим у бесконачне векове, амин”. Архимандрит Јустин Поповић, Житија светих: 13. Фебруар Житије преподобног оца нашег Симеона Мироточивог (Стефана Немање), 12.

⁴⁴⁰ Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, прир. Б. Јовановић – Стипчевић, Београд 1988, 49.

⁴⁴¹ Алузија на Мат 25: 6; 3. Никитовић, *Српскословенска сложеница у функцији стилске фигуре*, Style 11 (2012), 238.

⁴⁴² Слично касније у „Удовству мојему женик“ од-

стижна, сила неодржима, пучина блакости, која закон дајући Мојсију повеле створити скинију и у њој молбе и мољења ка пријатности његовој приносити, бринући се за свет рече врховном апостолу Петру: „Ти јеси Петар, и на овом камену сазидаћу цркву моју, и врата Адова неће јој одолети”.⁴⁴⁵ Кнез Лазар је сабрао мноштво цветеликих „добродетељи”⁴⁴⁶ подигавши Раваницу, а потенцирање везе између Ливана и цвећа, цветног врта и врата Ада која је развезао Христос додатно потврђује рајско – есхатолошку симболику.⁴⁴⁷ Свој манастир, који је устројио као кинобитску заједницу светогорског типа, кнез Лазар је подигао не само зарад сопственог помена већ га је наменио избављењу свога народа.

Један извор из 1567. године помиње посланство извесног Марка Антонија Пигафета који је у пратњи Антуна Вранчића. Пигафет је по налогу Максимилијана II путовао у Истанбул. Путовања су детаљно описана у *Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta, Gentilhuomo*, са занимљивим запажањима о Раваници: „Манастир је смештен међу планинама и окружен веома високим и дебелим зидинама са само једним улазом (...) Црква је у целости прекривена оловом и одликује се лепом архитектуром. Улазећи кроз лепи портал од израђеног мермера види се, са спољне стране, много лепих слика које изгледају као да су обновљене, мада не у скорање време.”⁴⁴⁸

Кључни и једини сачувани извори првог реда из периода владавине деспота Стефана Лазаревића где су поменута врата свакако је *Житије деспота Стефана*. Као и већина средњовековних писаца и Константин Филозоф је у одређеној мери хроничар. У контексту важних места којима се Београд доводи

ломку Похвале кнезу Лазару „Дођи, о жениче дођи, и подај онима који ми чине зла по делима њиховим, јер не разумеш твој долазак на помоћ моју”. Д. Богдановић, *Стара српска књижевност*, Београд 1991, 173. Исти, *Монахиња Јефимија. Књижевни радови*, прир. Ђ. Трифуновић, Крушевац 1983, 56-59; Љ. Јухас – Георгиевска, *Књижевно дело монахиње Јефимије, Зборник Матице српске за књижевност и језик* 50 / 1-2 (2002), 57 – 70.

⁴⁴³ Д. Богдановић, *Србљак*, 2, Београд 1970, 252 – 263.

⁴⁴⁴ Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, прир. Дамњан Петровић, Београд 1989, 65.

⁴⁴⁵ С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница 1381 – 1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 196 – 200.

⁴⁴⁶ *Непознати Раваничанин*, Служба светоме кнезу Лазару, Србљак 2, 171, 195.

⁴⁴⁷ Требало би подсетити и на изнето мишљење да

Сл.9. Изглед врата између наоса и припрате, црква Св. Апостола у Солуну, фото: Р. Теран

не само у поређење већ готово једнакости са Цариградом и Јерусалимом,⁴⁹ поменута су и врата.

Тако се у описима Горњег града помиње „А велики горњи град има четвора врата, на истоку и западу, северу и југу, а пета која воде у унутрашњи град. Велика на истоку и југу са великим кулама и мостовима који се дижу веригама; на западу (су) мала врата, а она имају такође мост; на северу (су) мала врата и та воде у доњи град, ка рекама. А врата која воде у кулу имају такође мост преко рова на веригама. Имађаше приступ само с југа а са истока, запада и севера (беше) опет јако рекама утврђен. И црква велика је са источне стране града, где се силази слично као на кедрском потоку, ка Гетсиманији. Она је дакле, митрополија Успеније пречисте Владичице“.⁵⁰

се у старословенском језику реч финик користила као ознака за цвет, најчешће крин. Ј. Магловски *Скулптура Пећке патријаршије. Мотиви, значења*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 319. Уп. Д. Поповић, *Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији*, Зограф 32 (2008), 69 – 81.

⁴⁸ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI veka. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. Godine*, Rad JAC (1890), 65 – 168; Isti, *Putopis Marka Pigafette u Carigrad od god.1567, Starine XXII* (1890), 68 – 194.

⁴⁹ Слика Београда као престонице сличне „нижњем

У часу деспотове смрти, врата су поменута на више места. Сliku престонице као града под заштитом Богородичиног омофора и уосталом Ње кроз коју се Логос оваплотио, Филозоф подробно описује. Из претходних времена познато, место планирања гробнице у западном травеју храма помиње се као место где „спремивши положише (га) у цркви, с десне стране уласка у храм“.⁵¹ Интересантан је и један моменат где се помиње долазак Ђурђа (деспота), за којег Константин Филозоф такође налази похвалне речи. Тако када је Ђурђе стигао до гробнице (у Ресави)⁵² отворила су се и унутрашња врата куле јер „раније је не хтеде отворити онај који ју је чувао“⁵³

Јерусалиму“, слојевита и сложена структура творбе града на подобије Јерусалима и већина симбола коришћених у хијеротопијама брижљиво је анализирана у: Ј. Ердељан, *Београд као Нови Јерусалим: Размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана*, ЗРВИ 43 (2006), 97 – 110.

⁵⁰ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српскога*, прев.Гордана Јовановић, Београд 2007, 102. „Београд је дакле, посвећен и поистовећен са Богородицом (...) Реалност присуства Маријиног у београдској митрополијској цркви отелотворена је у чудотворној икони, градском палацију који се ту чувао, а могуће и у некој њеној реликвији.“. Ј. Ердељан, *нав.дело*, 104.

⁵¹ За место гробова у архитектури средњовековне

Нимало случајно, Константин Филозоф помиње и Ђурђев долазак до Голупца.⁵⁴ Деспот, упоређен са најкроткијим Давидом, улази у град где му долази војвода на веру и „да га уведе у град и да град преда (...) Када су ушли заједно у град, устреми се у вратима ранији војвода тај и град заузео (...) И на помазаног руку и оружје подиже“.⁵⁵ Могуће је да би овде могло бити речи о својеврсном преношењу односа према светости претходника „светој династији“ јер „помазани“ или помазаник је владар који се помазује миром при крунисању.⁵⁶ Константин Филозоф затим наставља текст: „Ово (је) овако било, као (што беше) са пророком Захаријом (који се) Јерусалиму обрати: „Отвори Ливане, врата своја и појешће огањ кедре твоје.“⁵⁷ Кедар ливански дрво лепоте, помиње се у Псалму 92: 12 „Праведник се зелени као финик, као кедар на Ливану узвишује се“. Самим поменом кедре од којег је уосталом и Соломон саградио храм Господњи у Јерусалиму, затим чином отварања и потврђује се значај проласка кроз врата Ливана, јер када прође кроз градска врата и затвори их (чула), онај који пролази не боји се непријатеља изван. Тако се изводи порекло будућег српског владара, могло би се рећи у одређеној мери и владарски континуитет.⁵⁸ Уз то, друго битно књижевно дело „Сказаније о писменех“ представља уистину раритетан извор првог реда за познавање књижевности и духовне атмосфере овог периода. У науци је ово дело, можда због потешкоћа и наизглед

неповезаних делова у тексту, остало недовољно истражено.⁵⁹ Међутим занимљиво је да се управо у „Сказанију“ појављују поједини сегменти из средњовековне народне културе и то можда више него у другим изворима. Концепт светости простора и врата као исходишта приказани су у у „Сказанију“ на тај начин да би се могло закључити да је заснован на мотиву Христовог протеривања трговаца из храма (Мт 21: 12; Јов 2: 15).⁶⁰ Занимљива је Константинова осуда треће јереси коју је приказао као „велику“, док су поједини ритуали описани као „рушења Божјег храма“.⁶¹ Посреди су извођења практикована од локалног свештенства која према мишљењу писца, нису била усклађена светом дану неког празника и простору цркве. Тако на пример, уместо обраћања верницима на дан Васкрсења Христовог поздравом „Христос Васкрсе!“ Константин Филозоф помиње да свештеник „ногом у уста удара царицу“.⁶² Метафора „царица“ је у непосредној вези са храмом. Реч је о тренутку када се црквена врата отварају ударцем ногом што симболизује Силазак у Ад. О сличном обичају Константин говори на још једном месту када свештеник сваке године на Васкрс удара десном ногом у „Красна врата“ цркве опонашајући хромог. Могло би се претпоставити да је овим описом евоцирано сећање на догађај када је Свети Петар испред врата Јерусалимског храма исцелио хромог (Дап 3: 2).

Тако су се употребом различитих алегорија на слојевит начин показивала два међусобно комплементарна нивоа: земаљски и небески. Изво-

Србије: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992. За место деспотове гробнице: М. Брмболић, *Ктирорска гробница у цркви манастира Ресаве*, Археолошки преглед 4 – 2006 (2008), 179-181 (са литературом); Исти, *Гробнице у цркви манастира Ресаве*, *Саопштења XXIX* (2007), 9 – 32; Н. Миладиновић – Радмиловић, *Антрополошка анализа налаза из гробова у цркви манастира Ресаве*, *Саопштења XXIX* (2007), 33 – 62.

⁵² Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, 125.

⁵³ Исто, 126. Улога врата се помиње у: Исто, 125. Отварање куле је чини се битан моменат у владарској идеологији. И раније се слични процеси отварања помињу када је у питању кнез Лазар: Р. Михаљчић, *Владарска идеологија и стварност*, Лазар Хребелановић: Историја – култ – предање, Београд 1989, 72 – 107.

⁵⁴ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, 126. Мисли се на цара Мурата који „дође убрзо са свом војском, јер беше близу, и узевши свога сина који је тамо био с њиме, са војском Степана предаде на чување (?)“. Исто.

⁵⁵ Исто, 126 – 127.

⁵⁶ О владарској идеологији: С. Марјановић – Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић*, ЗРВИ 43 (2006), 77 – 95.

⁵⁷ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 127. На истом месту се помиње и вратар као алузија на онај литургијски возглас „Двери двери премудрошћу пазимо!“ Возглас „Двери двери!“ је био знак за ђаконе који су стајали поред двери како нико не би улазио ни излазио за време служења евхаристијских молитви. R. Taft, *op.cit.*, 61.

⁵⁸ Ж. Дагрон, *Цар и првосвештеник: Студија о византијском цезаропанизму*, Београд 2001, 54. Ово би можда могло послужити у прилог претпоставци да је дошло до напуштања деспотовог светитељског култа јер је можда био „и у супротности са култом косовског мученика“. Р. Михаљчић, *нав. дело*, 144.

⁵⁹ Тако на пример Милан Кашанин је сматрао да је реч о збуњеном филолошком трактату и да се којим случајем догодило да ниједно Константиново дело није сачувано он би „по томе свом спису остао забележен у историји књижевности само као учен човек великих амбиција чији је напор био узалудан.“ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 398. Једино мишљење да се морају преиспитати традиционална схватања о делима Костенечког исказана су у: И. Грицкат – Радуловић, *Константин Филозоф: Значајна личност нашег средњег века очекује*

ри првог реда сведоче да је Господ такав систем устројио како би се постојано ударало у Његова врата као исходиште: да би се страхом од невоља одржавало сећање на Њега, да би се Васељена приближавала у молитвама пред и иза врата и да би се срца оних који молитвено тихују освеживало непрестаним сећањем на Њега кроз покајање, улаз ка милости.⁶³

праведан суд историје, Политика 19. мај 1963, 22 (= *Књижевни и културни рад Константина Философа*, Стара српска књижевност, прир. Ћ. Трифуновић, Београд 1965, 476-479.

⁶⁰ I. V. Jagić, *Rassuždenija južnoslavjanskoj i ruskoj stariny o cerkovnoslavjanskom jazyke*. Issledovanija po ruskomu jazyku, t. 1., Sankt Peterburg 1885, 456.

⁶¹ Исто.

⁶² I. V. Jagić, *Rassuždenija*, 456-457. Уп. С. Бојанин, „Сказаније о писменех“ *Константина филозофа Косенечког као извор за народну културу средњег века*, Зборник радова Византолошког института 48 (2011), 259 – 286.

⁶³ О чину покајања и милости испред врата, интересантно, записано је неколико података у житију Св. Пафнутија епископа у Горњој Тиваиди почетком IV века. Будући да је реч о једином сачуваном извору такве врсте у вези са чином покајања испред врата храма, овде га преносимо преведеног са немачког у целости: „Свети Пафнутије који је живео у савршеној усамљености у знаменитој Скитској пустињи будући млад монах, засијао је благодатном светошћу. И без обзира што је био млађи од свих, њега су упоређивали са старцима. Тако су одлучили да и њега уврсте у лик стараца. Када се то прочуло, завист, која је некада побудила душе браће против Јосифа, својим отровним огњем разгоре против њега једнога од скитске братије. Он беше наумио да његову славу упрља неком мрљом од срамоте. Сачекавши време у које је Пафнутије одлазио у недељни дан у Цркву, он потајно уђе у његову келију и међу корпе, које тамо обично плету од палмовог прућа, сакри своју књигу. Затим и сам оде у Цркву, задовољан својом лукавошћу. После завршетка недељне службе он пред свом братијом светом Исидору, који је тада био презвитер, изнесе жалбу да је из његове келије нестала књига. Та жалба је све збунила. Тужилац је захтевао да се сва братија задржи у Цркви и да пошаљу неколицину изабраних да претресу све келије. Када су три старца, које је назначио презвитер, претражили друге келије, дошли су и до Пафнутијеве келије. И у њој су нашли књигу сакривену међу паловим корпама, где је беше сакрио зависник. Узевши је, одмах су је унели у Цркву и ставили пред све. Премда је због чистоте савести био уверен да нема никаквог удела у греху Пафнутије је, као да је крив због крађе, себе предао суду стараца, изјављујући спремност да поднесе шта му буде досуђено као казна и молећи да му одреде место покајања. Он ништа није говорио у своју одбрану због стидљиве скромности страхујући да, трудећи се да речима спере мрљу крађе, поврх тога

Током прославе Васкрса знаком крста свештеник обележава врата.⁶⁴ Кроз отворена врата цркве као симбол отворених Адских врата верници улазе у цркву и изговарају „Христос васкрсе и смрћу смрт уништи!“⁶⁵ Тако је указано да као што је Своје тело ради људског рода принео на смрт, тако је њиме опет отворио улаз и успоставио пут за улазак на небеса.

Улаз означава почетак Литургије што је уједно показатељ зашто се говори о динамичном карактеру богослужења када верници исказују припадност Цркви која представља *пут* од врата према Царству Божијем.⁶⁶ С тим у вези улазак верника

не поднесе и осуду за лаж. По завршетку испитивања и доношења пресуде, он је изашао из Цркве, не павши духом, већ поверавајући себе суду самога Бога. Он је почео да приноси покајање, појачавши молитве са обилним сузама, утростручивши пост, показујући се пред лицем људи са највећим смирењем духа. Пошто је током истека готово две недеље на тај начин себе подвргао свакој скрушености тела и духа, он је у суботни и недељни дан рано ујутру дошао у Цркву не ради примања Светог Причешћа, него *да би се испружио код врата Цркве и смирено молио опроштај*. Међутим, не трпећи да он и даље сам себе скрушава и да буде понижаван од других, Бог сведок и зналац свега сакривенога, примора Ђавола да објави оно што је проналазач зла, крадљивац своје ствари и клеветник, учинио без икаквих сведока. И тако је онај који је био саветодавац злог дела уједно постао и издајник. Затим је тај нечисти дух силно и дуго мучио бедног брата, тако да га нису могле истерати не само молитве осталих светих који су тамо пребивали, него ни нарочита благодат Исидора Презвитера. Ни он није могао да истера најљућег мучитеља, премда му је по милости Господњој била дарована сила над њима, будући да су бесомучни добијали исцељење још пре него што би били доведени до Његових врата. И то је било стога што је Христос Господ ту славу сачувао за Пафнутија, како би клеветник био исцељен молитвама онога против којег је учинио сплетку и добио опроштај греха *пред вратима*.“ (курзив Ј. С. Ћ.) F. Winkelmann, *Paphnutios, der Bekenner und Bischof*, Probleme der koptischen Literatur, ed. P. Nagel, Halle 1968, 145-153; Idem, *Die Problematik der Entstehung der Paphnutioslegende*, Griechenland - Byzanz – Europa, ed. J. Herrmann, Berlin 1985, 32-42.

⁶⁴ Свештеник држи крст у десној руци, долази до врата и куца на њих три пута крстом изговарајући „Отвори нам своје капије о принче, будите отворена о вечне капије јер улази Краљ Славе“ Псалм 33, (=“Lift up your gates, O you princes, and be lifted up, O, eternal gates, and the King of Glory shall enter in“). *The Pentecostation*, trans. from the Greek by the holy Transfiguration Monastery, Boston, Holy Transfiguration Monastery, 1990, 848).

⁶⁵ Космичке импликације симболике крста могу се пратити од Платоновог Тимеја. N. Isar, *XOPÓS: The Dance of Adam: The Making of Byzantine Chorography*.

у храм је и симболичан акт. Њиме се изражава жеља за уласком у Цркву као „земаљско небо у којем живи и кружи небески Бог.“⁶⁷ Говорећи о храму Симеон Солунски прецизира да се он састоји од три дела јер је и Бог Тројица.⁶⁸ Соломонов храм од три дела⁶⁹ представља образац у планирању хришћанског сакралног простора. По Симеону Солунском олтар је лик небеске обитељи где се налази престо нематеријалног Бога, храм образује видљиви свет и видљиво небо где су доњи делови оно што се налази на земљи и сам рај док за улаз пише „његови спољни делови симболизују најниже делове земље и саму земљу, односно оне који живе неразумно и не знају ништа о Свевишњем“.⁷⁰ Док је наос Божијом благодати промењени земаљски свет, овоземаљски рај, улазни простори, врата, представљају просторе за оне који живе неразумно и не знају ништа о свевишњем (сл.9). Ту је подвучена граница између сакралног света храма и профаног спољног света, то је место намењено неофитима и грешницима, када почиње најважнији део Литургије „Иза амвона у најудаљенијем делу храма стоје они који упркос томе што припадају благочестивима и исповедају веру, још нису просвећени и нису примили свето крштење. Из разлога што још нису прави верници, они нису чланови Цркве, тако да се због тога они као недостојни божанског присаједињења, изводе напоље у време изношења Свете тајне (...) они се изводе напоље а заједно са њима и они који су се огрешили након крштења, односно они који су се огрешили о Бога тако што су га се одрекли они који су извршили убиство и оскрнавили се, они који су починили неки други злочин који не дозвољава причешће. Сви они стоје напољу, у припратама, пред вратима као местима за оглашене.“⁷¹ Функција овог улазног појаса је духовна припрема оних који улазе у храм, односно неофита – за будуће крштење, грешника – за покајање – верника – за Свету тајну причешћа. Зато се пред вратима обављају ритуали крштења, освећења воде, парастосим служба седам црквених часова.⁷² Пролазећи кроз врата верник би

требало да промени начин размишљања. Свети Симеон Солунски поново подсећа „На почетку молитвословља ми застајемо изван храма као изван раја или неба, приказујући једино земаљски живот. Понекад заједно са нама стоје покајници или повратници у веру, или они који су починили смртни грех или оглашени словом вере. Када се *врата отворе* после завршетка појања изван храма, *ми улазимо у божанствени храм као у рај или небо*, а остали и даље стоје напољу. Овим чином се означава *отварање* небеских простора и ми смо *ушли* у Светињу над светињама, уздижемо се према светлости и приближавајући се приступамо престолу Господњем“ (курзив Ј. С. Ћ.).⁷³

Промена пре приступања престолу Господњем подразумева целивање врата, заустављање, клањање, крштење, заједничарење. У оквиру конкретног ритуала тај *улазак* се званично остварује првим уласком новокрштеног у храм. Тако улазак у цркву верника води читавог живота те стога поједини богослови сваки пролазак кроз врата сматрају новим Крштењем. Свети Максим Исповедник је у својим коментарима и размишљањима о евхаристији нагласио да: „Уласком народа и јерарха у цркву означава прелаз неверника из незнања и заблуде у спознају Бога и прелаз верника из порока и незнања у врлину и знање.“⁷⁴

Изложена разматрања извора у целости потврђују схватање да је предуслов Крштења као уласка у цркву вера у Христа и тиме кроз Њега (Врата) вера у Свету Тројицу. Позадину оваквих исказа, представљају врата првенствено као симбол промене и Божанствених улаза. Црквена врата као такав символ у изворима показују онтолош-

“*Ekphraseis*” of Church Buildings, DOP 53 (1999), 68.

⁶⁶ R. F. Taft, *The Byzantine Rite: A short history*, Collegeville, MN 1992 = Р. Ф. Тафт, *Византийский церковный обряд. Краткий очерк*, с. Петербург 2000, 39 – 43.

⁶⁷ Св. Герман Константинопольский, *Сказание о Церкви и рассмотрение таинств*, Москва 1995, 43.

⁶⁸ *Сочинения блаженного Симеона архиепископа Фессалоникийского*, Санкт Петербург 1856 (= Москва 1994, репринт), 183.

⁶⁹ З. Књ. Царства, 6.

⁷⁰ *Сочинения блаженного Симеона*, 183.

⁷¹ Ibid, 203 – 204.

⁷² За освећење воде S. Gerstel, *Ritual Swimming and the Feast of the Epiphany*, BSC Abstr 21, New York 1995, 78. О парастосима и погребним ритуалима у припрати: А. Papageorgiou, *The Narthex of the Churches of the Middle Byzantine Period in Cyprus*, Rayonnement grec: Hommage à Charles Delvoye, 1982, 437 – 448; N. Teteriatnikov, *Burial places in Capadocian Churches*, GOTR 29 -2 (1982), 141 – 157. О ритуалу полуноћнице

The Anthropology of the Choir of Dance in Byzantium, Alexandros Press, Leiden 2011, 72. Cf. “The imagined obstacles to entering the buildings evoked by Chorikios and Photios also serve to focus attention on the moment of transition between the exterior and the interior. The crossing of the threshold into the church interior is a dramatic moment in the journey. Paul the Silentary, for example, begins his account of Hagia Sophia by imagining that he and his audience (who seem to have been in the Patriarchal Palace) are knocking at the doors of the church and requesting entrance”. R. Webb, *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in*

ко – егзистенцијалну повезаност, проласком кроз Христа чиме постаје ново, Христом преображено биће.⁷⁵ У таквом контексту требало би их користити у будућим анализама архитектонских одли-

ка црквених улаза у Византији и средњовековној Србији, јер се у оба случаја односе на простор намењен почетку преображаја и молитве на узаној стази и тесним вратима Небеског Јерусалима.⁷⁶

поред врата у манастиру Пантократор у Цариграду: P. Gautier, *Le Typicon du christ Sauveur Pantocrator*, REB 32 (1974), 30 – 33. О полуноћници и првом, другом и трећем часу код врата Кехаритомене: Idem, *Le Typicon de la Kécharitômenè*, REB 43 (1985), 80 – 82, 86.

⁷³ *Сочинения блаженного Симеона*, 204.

⁷⁴ *Творения преподобного Максима Исповедника*, Књ. 1, 1993, 169. На пример натпис на западном зиду цркве Успења Богородичиног у селу Зевгостаси код Касторије из 1431 – 32 „Ако си пријатељ улази с радошћу, али ако си непријатељ и завидљивац испуњен

злбом бежи далеко од улазних врата да не би изазвао бес Господњи“. E. Drakopoulou, *I poli tis Byzantini ikai metabyzantini Epohi (12 – 16 ai) Istoria – tehni – Epigrafes*, Athina 1997, 126.

⁷⁵ То представља уједно и врлине догађаја очовечења Логоса: налик учењу Максима Исповедника о способ-

Jasmina S. ĆIRIĆ

SEVERAL DESCRIPTIONS OF PORTALS IN BYZANTINE AND MEDIEVAL SERBIAN WRITTEN SOURCES (I)

Summary

Essential concepts in written sources of Byzantium and Medieval Serbia, denote a particular attention to passages and portals. The passage “We allow venerable paintings in sanctuaries but (...) we do not regard the latter as being free from sin except on doors” represents the fragment of the letter written by Bishop Hypatios of Ephesus to Julian of Atramytion (his suffragan bishop). This passage is significant for accentuating of the liturgical importance of the entrance constructions within the Early period of Byzantine architecture. Portals in the sources are of fundamental importance and imagery of the church and its significance for the preaching of Christianity. Written sources in Byzantium contain descriptions of wooden or bronze doors, sometimes doors with silver inlaid. Numerous preserved descriptions are found in Byzantine Monastic Documents. The architectonic

and decorative importance of church entrances are often emphasized, but quite often are described in very general terms: about beauty of church portals or the necessity of having an entrance door of suitably decorated marble. Such descriptions are present in the sources about numerous doors and gates, from Domentian’s *Life of St. Sabbas of Serbia* to the *Vita of despot Stefan Lazarević* of Constantine the Philosopher from Kostanec. Description of doors contain in the same time notable epithets of the Virgin as the Opener of the Gates of Paradise and reenactment of Christ’s incarnation as the Door. That tradition and symbolic approach should be reconsidered in further research on various components of architecture and mystical experience in the liturgical rite in Byzantium and Medieval architecture of Serbia.